



ISSN 2080-1807

TORUŃSKIE STUDIA BIBLIOLOGICZNE
2017, nr 2 (19)

Małgorzata Pronobis-Gajdzis

Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: Małgorzata.Pronobis-Gajdzis@umk.pl

Marta Kłosiewicz

Sekcja Konserwacji. Oddział Zabezpieczenia Zbiorów
Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
e-mail: klosiewicz.x@gmail.com

Grzegorz Bożydar Nehring

Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: nehringg@gmail.com

Rola zabytkoznawczej analizy wartościującej w ustalaniu priorytetów konserwatorskich. Przypadek księgozbioru starych druków z opactwa Benedyktynek w Żarnowcu

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSB.2017.015>

STRESZCZENIE: Opieka nad zabytkowymi księgozbiorami to skomplikowany, wieloetapowy proces, wymagający świadomego i odpowiedniego postępowania właścicieli, opiekunów i użytkowników, ale także dobrze rozplanowanych działań konserwatorów. Wspólnym celem wszystkich osób związanych z każdą kolekcją jest bez wątpienia zachowanie jej w możliwie najlepszej kondycji. Niestety, warunki przechowywania i stan zachowania artefaktów w wielu przypadkach wymagają natychmiastowej interwencji konserwatorskiej. Usystematyzowanie tych działań i ustalenie priorytetów konserwatorskich nie jest łatwe do wykonania, a jeszcze trudniejsze do zobiektywizowania. Ułatwieniem może być

prezentowane w niniejszym artykule narzędzie, czyli zabytkoznawcza analiza wartościująca i badania konserwatorskie, które pozwoliły na ustalenie zakresu prac i wyznaczenie obiektów, które w pierwszej kolejności zostały poddane pracom w ramach projektu konserwacji zachowawczej dla księgozbioru starych druków z opactwa Benedyktynek w Żarnowcu.

SŁOWA KLUCZOWE: zabytkoznawcza analiza wartościująca, konserwacja zachowawcza, ochrona księgozbiorów, badania konserwatorskie, wartościowanie, księgozbiory zabytkowe, benedyktyнки, Żarnowiec.

Historia księgozbioru żarnowieckiego

W połowie XIII w. w Żarnowcu zostało założone żeńskie zgromadzenie cysterek¹. Biblioteka klasztorna prawdopodobnie znajdowała się w obecnym refektarzu². Jedyne zachowane księgi z tamtego księgozbioru są rękopisy liturgiczne przechowywane dziś w klasztornej skarbcu³. W 1589 r. po zamknięciu klasztoru Cysterek nastąpiło przekazanie pozostałych po nim dóbr przez biskupa Hieronima Rozrażewskiego benedyktyńkom z Chełmna. W 1772 r. klasztor sekularyzowano, a w 1810 r. został zamknięty nowicjat. W 1833 r. do zgromadzenia żarnowieckiego dołączyło 11 benedyktynek z klasztoru toruńskiego⁴. Rok później klasztor żarnowiecki zlikwidowano. Pomimo formalnego rozwiązania opactwa siostry nie opuściły Żarnowca. Zamieszkiwały one zachodnie skrzydło budynku klasztorowego aż do 1866 r.⁵ Po śmierci ostatniej z mniszek klasztor trafił pod opiekę żarnowieckiej parafii i doszło do częściowego rozebrania budowli. W 1946 r. w dawnym opactwie zamieszkała część zgromadzenia benedyktynek przybyłych po II wojnie światowej z Wilna⁶.

¹ T. Chrzanowski, M. Kornecki, B. Rol, I. Strzelecka, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo gdańskie*, z. 2: *Puck, Żarnowiec i okolice*, Warszawa 1989, s. XI.

² H. Domańska, *Żarnowiec. Zarys historii wsi i opactwa*, Wejherowo 1985, s. 83.

³ Informacje otrzymane od s. Małgorzaty Borkowskiej OSB.

⁴ H. Domańska, dz. cyt., s. 25.

⁵ T. Chrzanowski, M. Kornecki, B. Rol, I. Strzelecka, dz. cyt., s. 78.

⁶ *Opactwo Benedyktynki* [online] [dostęp 30 września 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.benedyktynki-zarnowiec.pl/historia>.

Wśród dzisiejszych mieszkańek klasztoru istnieje tradycja ustna mówiąca o tym, że zasób biblioteki gromadzony przed wiekami przez cysterki, następnie benedyktynki fundacji chełmińskiej został w XIX w. spalony przez miejscowego proboszcza pochodzenia niemieckiego. Przerwały jedynie książki należące do dawnej biblioteki kapelanów, która to miała uniknąć spalenia⁷. Znaczny i zróżnicowany stopień zniszczenia książek oraz wymagające niezwłocznego polepszenia warunki przechowywania sprawiły, że podjęto decyzję o objęciu zbioru programem naukowo-badawczym, a następnie konserwacją zachowawczą.

Krótką charakterystyka księgozbioru

Do dzisiaj w księgozbiornie żarnowieckim zachowało się 97 woluminów. Większość zbioru stanowią książki z XVII i XVIII wieku. Spośród 15 woluminów z XVI wieku najstarszy został wydany w 1521 r. W księgozbiornie znajdują się głównie druki łacińskojęzyczne, kilkanaście książek polskojęzycznych i pojedyncze egzemplarze w języku niemieckim, francuskim i włoskim. W księgozbiornie najczęściej występują oprawy skórzane, nieco rzadsze są pergaminowe i w półskórek. Tylko kilka książek ma papierowe obleczenie. Świadcami historii poszczególnych woluminów są różnego rodzaju znaki własnościowe. Na kilku woluminach znajdują się pieczętki koliste z napisem *Klasztor P. P. Benedyktynek w Żarnowcu*. Dwa obiekty na oprawach mają superekslibrisy w postaci inicjałów i towarzyszących im dat⁸. O proveniencji większości druków świadczą natomiast dopisy rękopiśmienne, najczęściej o treści *Monasterii Żarnowecensis*, *Ex libris Monasterii Żarnowecensis* lub *Ex legato Monastery Zarno*. Niektóre obiekty posiadają wypisane imię i nazwisko właściciela – przeważnie są to imiona męskie, świadczące o tym, że część księgozbioru pozyskano drogą darów od innych zgromadzeń⁹. Niektóre dopisy zawierają odnie-

⁷ Informacje otrzymane od s. Małgorzaty Borkowskiej OSB.

⁸ Obiekty o sygnaturach ŻS8 i ŻS4 mają na oprawie superekslibris biskupi z inicjałami HRCFW. W księgozbiornie znajduje się też książka z wytłoczonymi na przedniej okładzinie inicjałami APD i datą 1573 (Ż6) oraz obiekt z wytłoczonymi inicjałami N.N. i datą 1594 (Ż39).

⁹ Ż16 – *Michaeli Przyburczowski*, Ż17 – *Nicolai Borehman*, Ż19 – *Ex libris Samuelis Radowicki possessor cmparavi flor.*, Ż37 – *Thomasz Drzynimski*, Ż49 – *Ex Libris Reverendissimi*

sienia do różnych miejscowości – na tej podstawie można stwierdzić, że jedna książka pochodzi z klasztoru Benedykynek w Toruniu¹⁰, jedna z klasztoru Benedykynek w Poznaniu¹¹, a jedna ze Lwowa¹². Na jednym z obiektów widnieje pieczęć, która wskazuje, że pierwotnie należał on do zakonu jezuitów.

Badania konserwatorskie i zabytkoznawcza analiza wartościująca jako podstawa projektu konserwatorskiego księgozbiorów

Podstawą wykonania projektu konserwatorskiego we wspomnianym wyżej zakresie prac są badania¹³ i zabytkoznawcza analiza wartościująca.

Pater Christian Laurentius Bentel 1684; Ex Libris Reverendissimi Pater Christian Laurentius Bentel oretur pro eo, Ż60 – Infervio musis Friderici eopoli de Natzmer emetus Anno 1712 die 1 Maji duobus Florenis et duodecim grosis Pol., Ż61 – Ex Libris Nicolai Mierzynski, Ż62 – P. Heleniey Kamienskiej ZOSB., Ż63 – Orszula Raniecka niegodna sługa boska ZSOB 1808, Ż65 – Ta xiąszka po Oyca Smargdzie Kralewskim od R. 1787 niewpisana w Regestr, Ż67 – Ex libris RD Andreo Gloza 1797, Ż69 – Ex libris Rndi Jacobi Lewandowski emptus 3 f. 9 gr 1805, Ż71 – Te medytatie X. Janusza Zaworowskiego ZSB Wielkiego, Ż72 – Słownika 2 tom iest dla Augustyna Działowskiego kupiony 1780 Roku, Ż76 – Fr Ciesielski comp. 1818, Ż78 – Ce petit liver est a Maria Julia Josephina Matka Renaud.

¹⁰ Ż63 – *Maryanna Charska ZSOB konwentu toruńskiego.*

¹¹ Ż48 – *Klasztora naszego konwentu Poznańskiego Zakonu Oyca S. Benedykta; Ex Libris Monasterii Sancti Benedicti de Josephus et ad ... Poznaniensis Anno Domini 1678.*

¹² Ż69 – *Congreg. Miss. Domus Loviciens Ex Bibliothec[a] Congr. Missio Domus Lovicens. Donatus d 24 1805.*

¹³ Zgodnie z *Ustawą z dn. 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568, s. 2) badania konserwatorskie to: „działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich”.

Istnieje także szersza definicja opracowana przez zespół ekspertów z dziedziny ochrony dóbr kultury – konserwatorów, architektów, archeologów, zabytkoznawców i innych. Według niej badania konserwatorskie to: gromadzenie pełnej wiedzy o obiekcie za pomocą warsztatu badawczego nauk humanistycznych, przyrodniczych, technicznych oraz specjalistycznych metod konserwatorskich, z preferencją dla metod nieniszczących. Badania mają na celu identyfikację obiektu, rozpoznanie historii, funkcji, dokonanie analizy formalnej i stylistycznej, rozpoznanie symboliki, znaczenia i wartości (przeszłych i obecnych), rozpoznanie i udokumentowanie budowy technicznej, użytych materiałów i zastosowanych technologii, ewentualnych przekształceń i nawarstwień, określenie stanu zachowania i sformułowanie diagnozy konserwatorskiej. Cyt. [za:] B. Rouba, *Proces*

Obecnie stosowaną metodykę oparto na doświadczeniach polskich i zagranicznych naukowców, ich badaniach prowadzonych w przeszłości na zabytkowych księgozbiorach. Punktem wyjścia była praktyka prowadzona w latach 70. XX w. w Bibliotece Uniwersyteckiej Stanford w Kalifornii, zwana *metodą stanfordzką*¹⁴. Statystyczną metodę oceny stanu zachowania zastosowano też w Holenderskich Archiwach Państwowych (Dutch State Archives)¹⁵. W Polsce zmodyfikowana *metoda stanfordzka* posłużyła do oceny starych druków z księgozbioru Biblioteki Kórnickiej¹⁶, a opracowany później w Zakładzie Konserwacji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaj Kopernika [dalej: UMK] w Toruniu schemat – m.in. do oceny stanu zachowania biblioteki klasztoru Sióstr Dominikanek Zakonu Kaznodziejskiego w Świętej Annie¹⁷, biblioteki klasztoru Sióstr Benedyktynek w Krzeszowie¹⁸ oraz księgozbioru karaimskiego Józefa Sulimowicza¹⁹.

Określenie stanu zachowania zabytku jest jednym z podstawowych zadań, które należy wykonać przed przystąpieniem do prac konserwatorsko-restauratorskich. Ocena księgozbioru składającego się z wielu elementów jest zadaniem o wiele bardziej skomplikowanym i czaso-

ochrony dóbr kultury – pojęcia, terminologia, [w:] *Materiały z konferencji „Ars longa – vita brevis – tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki”*, pod red. J. Flika, Toruń 2003, s. 360–361.

¹⁴ S. Buchanan, S. Coleman, *Deterioration Survey of the Stanford University Libraries Green Library Stack Collection, unpublished report, Stanford University Libraries, 1979*, [w:] *Preservation Planning Program. Resource Notebook. Revised edition*, Waszyngton 1987, s. 189–222.

¹⁵ J. Havermans, P. Marres, P. Defize, *The Development of a Universal Procedure of Archive Assessment*, „*Restaurator*” Vol. 20: 1999, nr 1, s. 48–55.

¹⁶ E. Jabłońska, *Biblioteka Kórnicka skarbnicą zbiorów Działyńskich i Zamoyskich. Ocena stanu zachowania starodruków i rękopisów z XIX/XX wieku. Problemy konserwacji i restauracji*, Toruń 2005, s. 81–113.

¹⁷ Metodykę oceny opracowały prof. Elżbieta Jabłońska, dr Małgorzata Pronobis-Gajdzis, dr Dorota Jutrzenka-Supryn. Zob. M. Pronobis-Gajdzis, *Konserwacja zapobiegawcza zabytkowych księgozbiorów na przykładzie kolekcji książek zgromadzonych w klasztorze Mniszek Zakonu Kaznodziejskiego w Świętej Annie*, [w:] *Archeologica Hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska*, t. 1, pod red. Z. Kobylińskiego, J. Wysockiego, Warszawa–Zielona Góra 2012, s. 219.

¹⁸ *Dokumentacja prac konserwatorskich księgozbioru starych druków z klasztoru Sióstr Benedyktynek w Krzeszowie*, praca zbiorowa pod kierunkiem M. Pronobis-Gajdzis, mps, Toruń 2014.

¹⁹ M. Dalke, *Ocena konserwatorska książek karaimskich z księgozbioru Józefa Sulimowicza*, praca magisterska pod kierunkiem dr Małgorzaty Pronobis-Gajdzis, mps, Toruń 2013.

chłonnym. Z tego powodu wymaga nieco innej metodyki, np. zastąpienia słownego opisu oceną punktową lub zastosowania metod statystycznych. Często konieczna jest także praca zespołowa.

Zabytkoznawcza analiza wartościująca²⁰ jest wraz z badaniami konserwatorskimi uważana obecnie za podstawę podejmowania działań przy obiekcie zabytkowym²¹, stanowi też nieodłączny i fundamentalny element projektowania konserwatorskiego²². Wartościowanie, szczególnie gdy dotyczy zabytkowych księgozbiorów, niesie za sobą szereg korzyści. Konserwatorskie decyzje, cele i wytyczne poszczególnych działań oparte na waloryzacji mogą być zobiektywizowane, a ponadto umożliwiają ustalenie priorytetów ochrony²³. Analiza prowadzi do pogłębienia wiedzy o kolekcji, uwidacznia rangę poddanych jej obiektów, co może pomóc w popularyzacji zbioru np. lokalnej społeczności, decydom prac konserwatorskich. Ułatwia także zarządzanie kolekcją²⁴ oraz pozyskiwanie funduszy na prace związane z opieką profilaktyczną, pracami konserwatorsko-restauratorskimi czy cieszącą się coraz większą popularnością konserwacją zachowawczą całych zbiorów.

Zakres współczesnych tendencji w konserwacji zabytkowych księgozbiorów

Konserwacja zachowawcza to rozwinięte w obecnych czasach na szeroką skalę działania, które pozwalają na uzyskanie w krótkim czasie poprawy stanu zachowania i zapewnienia trwałości całych księgozbiorów. Dlatego

²⁰ M. Pronobis-Gajdzis, *Analiza wartościująca zabytkowych kodeksów, księgozbiorów i bibliotek podstawą projektu konserwatorskiego*, „Bibliotheca Nostra” 2017, nr 1 (47), s. 55–77.

²¹ B. Szmygin, *Ocena wartości zabytków w świetle rejestru i ewidencji zabytków*, [w:] *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, pod red. B. Szmygina, Lublin–Warszawa 2015, s. 278.

²² B. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 57.

²³ E. Stachowska-Musiał, *Polityka ochrony zbiorów bibliotecznych we współczesnym świecie*, [w:] *Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych. Materiały z ogólnopolskiej konferencji, Warszawa 15–17 października 1998 r.*, pod red. B. Drewniewskiej-Idziak, E. Stachowskiej-Musiał, Warszawa 1998, s. 18.

²⁴ R. Russell, K. Winkworth, *Significance 2.0. A Guide to Assessing the Significance of Collections*, Collections Council of Australia 2009, s. 1–84.

też jest to rodzaj działania konserwatorskiego, który obecnie cieszy się coraz większym zainteresowaniem. Zabiegami wykonywanymi w ramach programów konserwacji zachowawczej są m.in. oczyszczanie mechaniczne, reintegracja elementów książek, podklejanie przedarć, uzupełnianie ubytków, wzmacnianie skórzanego obleczenia i inne niezbędne zabiegi zabezpieczające przed dalszym niszczeniem. Woluminy z okuciami na oprawach otrzymują futerały, które chronią sąsiadujące z nimi obiekty przed zniszczeniami; w razie potrzeby wykonywane są pudła ochronne²⁵. Znalezione między kartami przedmioty są zabezpieczane. Wspomniane prace poprzedzone są zawsze ankietową metodą oceny stanu zachowania. Dodatkowym atutem tego typu prac jest możliwość prowadzenia ich *in situ*, bezpośrednio w bibliotekach. Zabiegi z zakresu konserwacji zachowawczej mają na celu wyłącznie zabezpieczenie materii zabytku i wykluczają działania o charakterze estetyzującym. Omijają one jednak całkowicie sferę konserwacji-restauracji, zwanej też – co odzwierciedla zakres prac – „pełną konserwacją-restauracją”. Zabiegi te, choć zawsze będą istniały obok opisanej konserwacji zachowawczej, dotyczą jednak woluminów najcenniejszych i najbardziej zniszczonych. „Pełna konserwacja-restauracja” jest zawsze połączona z bardzo wysokimi kosztami. Tego typu zlecenie wiążą się dla właściciela po pierwsze z pozyskaniem dużych funduszy, a po drugie – w przypadku dużego księgozbioru – z wytypowaniem woluminów do przeprowadzenia takich prac²⁶.

Ocena stanu zachowania księgozbioru żarnowieckiego

Celem badań konserwatorskich, którymi objęto żarnowiecki księgozbiór, było zidentyfikowanie techniki wykonania poszczególnych woluminów, określenie przekształceń i nawarstwień historycznych, ocenienie stanu zachowania, wskazanie dominujących przyczyn zniszczeń, a także rozpoznanie i analiza cech decydujących o wartości całego zbioru. Do oceny żarnowieckiego księgozbioru użyto schematu opracowanego w Zakładzie

²⁵ M. Pronobis-Gajdzis, J. Czuczko, D. Jutrzenka-Supryn, *Nowe kierunki w obszarze konserwacji-restauracji zabytkowych kodeksów*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2015, nr 2, s. 172.

²⁶ Tamże, s. 169–172.

Konserwacji Papieru i Skóry UMK w Toruniu²⁷. Metodykę tę stosowano już wcześniej, m.in. do oceny stanu zachowania księgozbioru starych druków z Biblioteki Elbląskiej im. C. K. Norwida, księgozbiorów starych druków z klasztorów w Świętej Annie i w Krzeszowie, jak również w połączeniu z analizą wartościującą księgozbioru karaimskiego z prywatnej kolekcji Józefa Sulimowicza²⁸.

W zastosowanym schemacie każdy wolumin jest badany pod kątem występowania trzech typów zniszczeń (mechaniczne, fizykochemiczne i biologiczne) uporządkowanych w 36 kategoriach. Oddzielnie oceniana jest oprawa, wyklejki wraz z kartami przybyszowymi oraz blok książki²⁹. W tym systemie oceny stanu zachowania książki może maksymalnie otrzymać 108 punktów. Dzięki przeprowadzonym badaniom woluminy zostały podzielone pod względem zakresu planowanych prac konserwatorskich na cztery grupy:

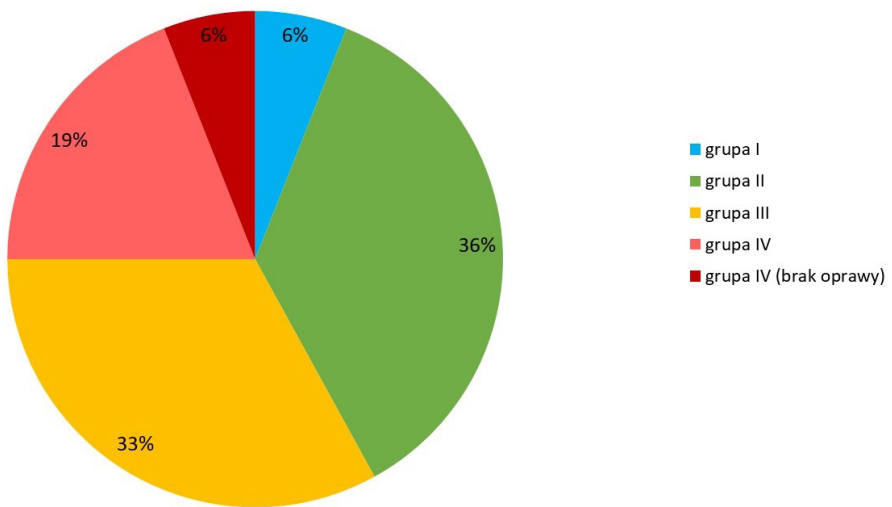
- grupa I (0–20 pkt) – książka w dobrym, w niektórych przypadkach bardzo dobrym stanie zachowania – wymagane jedynie oczyszczenia;
- grupa II (21–30 pkt) – książka umiarkowanie zniszczona – wymagane przeprowadzenie prac z zakresu konserwacji zachowawczej;
- grupa III (31–40 pkt) – książka w złym stanie zachowania – wymagane przeprowadzenie prac konserwatorsko-restauratorskich;
- grupa IV (41 pkt i więcej) – książka w bardzo złym stanie zachowania, w tym książki pozbawione opraw – wymagane przeprowadzenie prac konserwatorsko-restauratorskich.

W księgozbiornie żarnowieckim stare druki zostały ocenione średnio na 32 punkty. Rozkład zmiennych jest tzw. rozkładem normalnym – wartości średnie występowały częściej niż skrajne.

²⁷ Metoda opracowana przez: E. Jabłońską, D. Jutrzenkę-Supryn, M. Pronobis-Gajdzis.

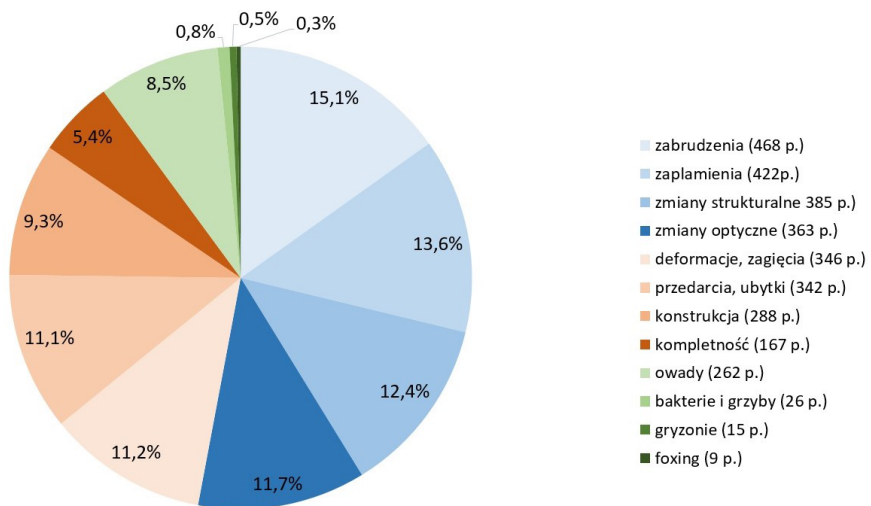
²⁸ Po raz pierwszy [przyp. autorski] M. Dalke, *Ocena konserwatorska ksiąg karaimskich z księgozbioru Józefa Sulimowicza*, praca magisterska (promotor: dr M. Pronobis-Gajdzis), mps, Toruń 2013.

²⁹ M. Kłosiewicz, *Atlas zniszczeń*, [w:] *Projekt opieki profilaktycznej zabytkowego księgozbioru z Opactwa Benedyktynów w Żarnowcu*, (promotor: dr M. Pronobis-Gajdzis), Toruń 2016, aneks, mps.



Wykres 1. Udział poszczególnych grup stanu zachowania w księgozbiorze żarnowieckim

Źródło: opracowanie Marta Kłosiewicz.



Wykres 2. Udział procentowy poszczególnych typów zniszczeń księgozbioru żarnowieckiego

Źródło: opracowanie Marta Kłosiewicz.



Księgozbiór był mocno zniszczony. Obiekty w bardzo złym stanie zachowania stanowiły w nim $\frac{1}{4}$ całości zbioru, w dobrym stanie było jedynie 6% obiektów. Aż 94% woluminów wymagało podjęcia prac konserwatorskich (z czego 31% zabiegów konserwatorsko-restauratorskich). Główną przyczyną zniszczeń księgozbioru było działanie czynników fizykochemicznych i mechanicznych, a najmniejszy udział miały czynniki biologiczne.

Zabytkoznawcza analiza wartościująca księgozbioru żarnowieckiego

Żarnowiecki księgozbiór został poddany zabytkoznawczej analizie wartościującej zgodnie z metodologią opracowaną przez Małgorzatę Pronobis-Gajdzis³⁰. Po wykonaniu wnikliwych badań konserwatorskich każdy z woluminów oceniono pod kątem nadwartości, tj. autentyczności i integralności oraz szeregu atrybutów rzeczywistych: historyczności, naukowości, artystyczności, estetyczności, unikatowości, dawności, emocjonalności i materialności.

Tabela 1. Zinterpretowane atrybuty rzeczywiste w warstwie pierwotnej i wtórnej księgozbioru żarnowieckiego

| | |
|----------------------|---|
| Historyczność | zabytkowy kodeks jako źródło wiedzy o minionym czasie, jak również mówiący o związkach danego artefaktu z postaciami, miejscami, wydarzeniami historycznymi. O tym, czy obiekt ma wartość historyczną, świadczą głównie historyczne nawarstwienia – różnego rodzaju dopiski, znaki, dedykacje, odręczne notatki, exlibrisy i inne znaki własnościowe; |
| Naukowość | oznacza przydatność danego artefaktu jako źródła wiedzy dla naukowców z różnych dziedzin; tu: literaturoznawców, historyków literatury, teologów, religioznawców, archiwistów, tegumentologów, historyków, historyków sztuki i innych; |
| Artystyczność | atrybut pozwalający uznać zabytkowy kodeks lub jego element za dzieło sztuki; |

³⁰ M. Pronobis-Gajdzis, *Analiza wartościująca zabytkowych kodeksów...*, s. 55–77.

Tabela 1. Zinterpretowane atrybuty rzeczywiste (cd.)

| | |
|----------------------|---|
| Estetyczność | atrybut pozwalający ocenić jakość działań pozaartystycznych człowieka z perspektywy czasu i miejsca powstania obiektu; |
| Unikatowość | cecha porównawcza; |
| Dawność | cecha istotna szczególnie dla przeciętnego odbiorcy, „im coś starsze, tym cenniejsze” – wyżej ocenione; |
| Emocjonalność | znaczenie emocjonalne dla zakonnic klasztoru Benedyktynek i osób związanych z klasztorem żarnowieckim; |
| Materialność | atrybut oceniający materiały, substancje, rozwiązania techniczne w kontekście czasu i miejsca powstania danego obiektu. |

Źródło: opracowanie własne.

Ocena nadwartości polegała na przydzieleniu punktów w czterech kategoriach:

- stosunku procentowego formy i konstrukcji oryginalnej do przekształconej,
- stosunku procentowego pierwotnych materiałów do substancji wtórnych,
- stopnia zachowania pierwotnej ideowości³¹,
- stopnia zachowania pierwotnej użyteczności³².

Dwa pierwsze kryteria zostały ocenione w skali od 0 do 4 punktów, z czego zabytki całkowicie przekształcone otrzymały 0 pkt, nieprzekształconym zaś przyznano 4 pkt. W pozostałych dwóch przypadkach skala maksymalnie pozwalała na przydzielenie 1 pkt. Każda z ksiązek mogła więc otrzymać maksymalnie 10 pkt. Atrybuty rzeczywiste zostały ocenione w szerszej, siedmiostopniowej skali, zgodnie z którą punkty zostały przydzielone w skali od 0 do 6. W tej kategorii każdy z obiektów mógł otrzymać 48 pkt.

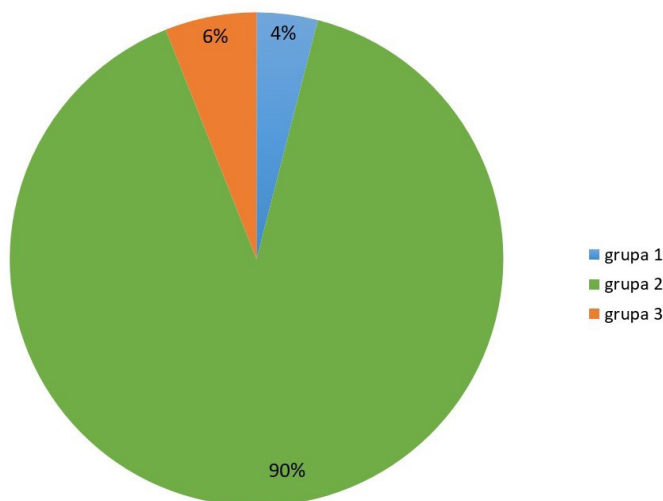
Nadwartości księgozbioru zostały ocenione średnio na 9,5 na 10 możliwych punktów. Tak wysoki wynik świadczy o niewielkim stopniu przekształcenia księgozbioru i jest dowodem jego dużej wartości.

³¹ Odpowiedź na pytanie, czy wymowa artefaktu jest taka sama, jak pierwotnie.

³² Odpowiedź na pytanie, czy przedmiot zabytkowy jest użytkowany zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem.

Atrybuty rzeczywiste oceniono średnio na 15 pkt. Analiza pozwoliła na wytypowanie trzech umownych grup:

- grupa 1 (0–10 pkt) – obiekty o niskiej wartości zabytkowej,
- grupa 2 (1–20 pkt) – obiekty o średniej wartości zabytkowej,
- grupa 3 (> 21 pkt) – obiekty o wysokiej wartości zabytkowej.



Wykres 3. Udział poszczególnych grup w księgozbiorze żarnowieckim

Źródło: opracowanie Marta Kłosiewicz.

Książkom o największej wartości, które jednocześnie cechowały się złym stanem zachowania, został przydzielony najwyższy priorytet konserwatorski.

Realizacja projektu konserwacji zachowawczej księgozbioru żarnowieckiego

We wrześniu 2016 r. w Żarnowcu odbyły się praktyki zawodowe studentów kierunku konserwacji i restauracji dzieł sztuki z Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry w Toruniu³³. Grupa zajęła się realizacją planowanego na

³³ Skład grupy: Agnieszka Cyrulik, Milena Mańk, Grzegorz Nehring, Weronika Woj-

2 lata projektu konserwacji zachowawczej żarnowieckiego księgozbioru starych druków. Działania rozpoczęto zgodnie z ustalonymi priorytetami.

W pierwszej kolejności oczyszczono mechanicznie najcenniejsze woluminy, które w ocenie stanu zachowania zostały zakwalifikowane do konserwacji-restauracji (są to zabiegi wykraczające poza planowe prace, niejednokrotnie niemożliwe do przeprowadzania *in situ*). Każda z tych książek otrzymała wykonane przez studentów pudło ochronne.



Ilustracja 1. Przykład zabezpieczenia starego druku oraz elementów znalezionych między kartami

Źródło: fot. Weronika Wojciechowska.

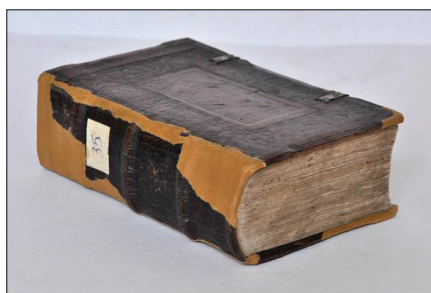
Kolejnym etapem było przystąpienie do konserwacji zachowawczej wyselekcjonowanych woluminów – zgodnie z kolejnością, którą ustalono na podstawie nadanych im priorytetów konserwatorskich. Książki oczyszczono mechanicznie, przedarcia podklejono, a ubytki uzupełniono. Usunięto deformacje niektórych kart i doszyto luźne składki i kartki.



Ilustracja 2. Oprawa w trakcie oczyszczania

Źródło: fot. Grzegorz Nehring.

Reintegrowano oderwane elementy kodeksów, a skórzane obleczenia książek wzmocniono i zabezpieczono.



Ilustracja 3 i 4. Stary druk przed pracami konserwatorskimi i po nich

Źródło: fot. Weronika Wojciechowska.

Do woluminów z okuciami na oprawach wykonano – w zależności od zapotrzebowania – futerały lub pudła ochronne.



Ilustracja 5. Stare druki w futerałach i pudłach ochronnych

Źródło: fot. Weronika Wojciechowska.



Ilustracja 6 i 7. Księgozbiór żarnowiecki przed pracami konserwatorskimi i po nich (2016 r.)

Źródło: fot. 6 – Marta Kłosiewicz; fot. 7 – Weronika Wojciechowska.

W ramach praktyk studenci wykonali także czynności wykraczające poza konserwację zachowawczą. Stare druki zostały właściwie ułożone na półkach uprzednio zabezpieczonych papierem z rezerwą alkaliczną. Regał został zabezpieczony zasłoną. Efekty prac przedstawiono ss. benedyktynekom z Żarnowca w formie prezentacji multimedialnej, zawierającej elementy szkolenia z zakresu opieki profilaktycznej.

Podsumowanie

Dotychczasowe badania księgozbiorów poprzedzające praktyczne działania konserwatorskie, o ile w ogóle do nich dochodziło, dotyczyły zazwyczaj wyłącznie oceny stanu ich zachowania. Praktyka konserwatorska pokazała jednak, że działanie to jest niewystarczające i musi mu towarzyszyć wartościująca analiza zabytkoznawcza. Stworzone i przedstawione na przykładzie księgozbioru żarnowieckiego narzędzie badawcze umożliwia ustalenie priorytetów konserwatorskich dotyczących zabytkowych woluminów, które stanowią część większej kolekcji. Dzięki wdrożeniu wartościowania do badań księgozbiorów jako pierwsze do konserwacji trafiają obiekty o największej wartości, nawet o stosunkowo niewielkim zniszczeniu, a nie jak dotychczas najbardziej zniszczone o niewielkiej wartości. Ponadto ustalenie priorytetów jest istotne zarówno z punktu widzenia właściciela/opiekuna, jak i konserwatora zbiorów. Właścicielowi pozwala zoptymalizować wydatkowanie środków przeznaczonych na konserwację. Z punktu widzenia konserwatora pozwala na zobiektywizowanego projektu konserwatorskiego. Ma również cel czysto praktyczny, pozwala ustalić liczbę osób, a także czas i wysokość środków niezbędnych do jego zrealizowania.

Bibliografia

Buchanan Sally, Coleman Sandra, *Deterioration Survey of the Stanford University Libraries Green Library Stack Collection, unpublished report, Stanford University Libraries, 1979*, [w:] *Preservation Planning Program. Resource Notebook, Revised edition*, Waszyngton 1987, s. 189–222.

Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian, Rol Barbara, Strzelecka Iwona, *Katalog*

- zabytków sztuki w Polsce, t. 5: Województwo gdańskie, z. 2: Puck, Żarnowiec i okolice, Warszawa 1989.
- Dalke Magdalena, *Ocena konserwatorska ksiąg karaïmskich z księgozbioru Józefa Sulimowicza*, praca magisterska pod kierunkiem dr Małgorzaty Pronobis-Gajdzis, mps, Toruń 2013.
- Dokumentacja prac konserwatorskich księgozbioru starych druków z klasztoru Sióstr Benedyktynek w Krzeszowie*, praca zbiorowa pod kierunkiem dr Małgorzaty Pronobis-Gajdzis, Toruń 2014.
- Domańska Hanna, *Żarnowiec. Zarys historii wsi i opactwa*, Wejherowo 1985.
- E.C.C.O. Europejska Konfederacja Związku Konserwatorów i Restauratorów, *Wytyczne Zawodowe II. Kodeks Etyki 11.07.1993*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki” Vol. 9: 1998, nr 4 (35), s. 24–28.
- Havermans John, Marres Pieter, Defize Peter, *The Development of a Universal Procedure of Archive Assesment*, „Restaurator” Vol. 20: 1999, nr 1, s. 48–55.
- Jabłońska Elżbieta, *Biblioteka Kórnicka skarbnicą zbiorów Działyńskich i Zamoy-skich. Ocena stanu zachowania starodruków i rękopisów z XIX/XX wieku. Problemy konserwacji i restauracji*, Toruń 2005.
- Kłosiewicz Marta, *Atlas zniszczeń starych druków z Opactwa Benedyktynek w Żarnowcu*, [w:] *Projekt opieki profilaktycznej zabytkowego księgozbioru z Opactwa Benedyktynek w Żarnowcu*, aneks w pracy magisterskiej, (promotor: dr M. Pronobis-Gajdzis), mps, Toruń 2016.
- Opactwo Benedyktynek* [online] [dostęp 30 września 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.benedyktyнки-zarnowiec.pl/historia>.
- Pronobis-Gajdzis Małgorzata, *Analiza wartościująca zabytkowych kodeksów, księgozbiorów i bibliotek podstawą projektu konserwatorskiego*, „Bibliotheca Nostra” 2017, nr 1 (47), s. 55–77.
- Pronobis-Gajdzis Małgorzata, Czuczko Jolanta, Jutrzenka-Supryn Dorota, *Nowe kierunki w obszarze konserwacji-restauracji zabytkowych kodeksów*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2015, nr 2, s. 157–188.
- Pronobis-Gajdzis Małgorzata, *Konserwacja zapobiegawcza zabytkowych księgozbiorów na przykładzie kolekcji ksiąg zgromadzonych w klasztorze Mniszek Zakonu Kaznodziejskiego w Świętej Annie*, [w:] *Archeologica Hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska*, t. 1, pod red. Zbigniewa Kobylińskiego, Jacka Wysockiego, Warszawa–Zielona Góra 2012, s. 219.
- Rouba Bogumiła, *Proces ochrony dóbr kultury – pojęcia, terminologia*, [w:] *Materiały z konferencji „Ars longa – vita brevis – tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki”*, pod red. Józefa Flika, Toruń 2003, s. 360–361.

Rouba Bogumiła, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 57.

Russell Roslyn, Winkworth Kylie, *Significance 2.0. A Guide to Assessing the Significance of Collections*, Collections Council of Australia 2009.

Stachowska-Musiał Ewa, *Polityka ochrony zbiorów bibliotecznych we współczesnym świecie*, [w:] *Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych. Materiały z ogólnopolskiej konferencji, Warszawa 15–17 października 1998 r.*, pod red. Barbary Drewniewskiej-Idziak, Ewy Stachowskiej-Musiał, Warszawa 1998, s. 18.

Szmygin Bogusław, *Ocena wartości zabytków w świetle rejestru i ewidencji zabytków*, [w:] *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, pod red. Bogusława Szmygina, Lublin–Warszawa 2015, s. 278.

The Role of Heritage Studies-based Evaluation Analysis in Establishing Conservation Priorities. The Case of the Old Prints Collection of the Benedictine Convent in Żarnowiec

ABSTRACT: Protection of antique book collections is a complicated and multistage process that demands deliberated maintenance among users, caretakers and owners as well as the appropriate conservation procedures. Undoubtedly, the common goal of everyone who is involved in this process is to keep the collection in the best possible condition. Unfortunately, storage conditions of books and their state of preservation require in many cases the immediate intervention.

Systematization of demanded actions and establishment of conservation priorities are difficult and very hard to objectivize tasks. In this article we would like to present a method (heritage studies-based evaluation analysis) that may help in solving above mentioned problems. This method is shown in the example of the Żarnowiec Convents old print collection. It has enabled determination of the scope of work and designated objects to be firstly taken care of under the conservation programme.

KEYWORDS: heritage studies-based valuational analysis, conservation, protection of book collections, conservation research, valuation, antique books, Benedictines convent in Żarnowiec.